

Рецензії Reviews

Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич : Коло, 2013. – Т. 2. – 1066 с. *

Монографія доктора історичних наук, відомого українського історика Сергія Івановича Білокіня є певним підсумком етапу опрацювання теми масового терору в Україні. Перша частина (466 с.) з аналогічною назвою побачила світ 1999 року.

Праця спирається на аналіз великої кількості друкованих видань, архівних до-

* Представлений відгук не може вважатися повним, оскільки обмежений колом наукових інтересів рецензента (історія пам'яткоохоронної справи).

кументів, свідчень очевидців про діяльність окремих особистостей, установ та об'єднань. Перед внутрішнім зором читача вибудовується образ суспільного й культурного життя України ХХ ст., його набутків і втрат.

Водночас книжка «Масовий терор» застерігає нас: за певних обставин людина може фактично втратити людське єство. Це – попередження і нам, і майбутнім поколінням українців. Тут одразу слід відзначити найсуттєвішу, на наш погляд, рису всіх праць С. Білокіня – їх справжню людяність поряд з тонкою іронією, співчутливе ставлення автора до тих «історичних» персонажів, які колись так само як і ми жили, відчували, страждали. Ось чому великий масив інформації, пропущеної крізь серце автора, глибоко зачіпає і вченого-історика, і будь-якого непідготовленого, однак небайдужого читача.

На початку видання перед основним текстом вміщено передмови.

Автором першої – «Покоління й епохи поєднано в єдиний історичний процес» – є нині покійний завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, академік П. Тронько. Друга передмова «Зіставлення втрат культурної спадщини у їхньому людському аспекті» написана директором Інституту рукопису НБУВ, членом-кореспондентом НАНУ Л. Дубровіною.

Передмова самого автора є роздумом над тим, що вже зроблено, і тим, що має бути написано. Майже всі напрями подальших досліджень, зазначені у першій частині праці (1999 р.), були втілені в наступні роки у вигляді монографій «Нові студії з історії большевизму. I–VIII» (К., 2007, 412 с.), «О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження» (К., 2008, 119 с.). У другому

томі продовжено магістральну лінію пошуків. С. Білокінь зазначає, що майже жодна з представлених тут студій може розглядатись «як центральна для дальших розбудов».

Пропонована читачам монографія – результат багаторічної праці, її виходу у світ передувало багато статей та окремих книжок; однак цілий ряд положень побачили світ уперше саме тут. Автор зазначає, що завжди використовує першовидання українських книжок, які зберігають атмосферу їхнього часу; при цьому застерігає від бездумного користування джерелами Інтернету. Завершується передмова сумною сентенцією: наука безкінечна, – коротке, на жаль, життя дослідника.

Рецензована книжка складається з шести розділів.

Перший розділ – «Мислителі, зіставні з усією нацією. 1. Тарас Шевченко й Гетьманщина. 2. Завжди несучасний класик Микола Гоголь». С. Білокінь указує на спільне захоплення таких, здавалося б, різних особистостей: і М. Гоголь, і Т. Шевченко приділяли пильну увагу історії України, що тільки-но починала народжуватися як наукова дисципліна. Обидва вони читали ще в рукопису «Історію русів» Осипа Бодяньського. Показано їхній тісний внутрішній зв'язок з українською минувиною. Автор відзначає, що Шевченко й Гоголь народилися на уламках Гетьманщини, коли ще свіжою була пам'ять про неї і збереглося чимало її матеріальних решток. Т. Шевченко намагався відтворити у своїх графічних творах пам'ятки цієї визначної доби в історії України, але найяскравіше його захоплення славним минулим втілювалося в його поезіях. Російська цензура забороняла друкувати вірші Шевченка, присвячені руйнації української державності. М. Гоголь мріяв видати історію України в кількох томах.

С. Білокінь перелічує цілий ряд мало відомих праць з шевченкознавства, виданих у 1920-ті роки в Україні та в повоєнний час на Заході. Значну увагу приділено історії створення прекрасних українських перекладів творів М. Гоголя, виконаних М. Рильським, М. Зеровим, Д. Ревуцьким,

Є. Плужником, А. Ніковським, що побачили світ упродовж 1930–1932 років у видавництві «Книгоспілка». Наклади було вилучено, збереглося дуже мало примірників¹.

У другому розділі «Українська гуманітарна наука в період большевицького режиму» представлено вражаючу картину планомірного винищення за наказом представників більшовицької партії архівів та бібліотек, а також університетів та Української Академії наук – усього, що було нею зроблено за 15 років діяльності. Проаналізовано історіографію з питань державного терору в СРСР. Водночас автор констатує, що охопити всю літературу з історії терору ще ніхто не намагався; при цьому наголошує на значенні спогадів як історичних джерел в умовах відсутності або неприступності архівних чи заборонених до вжитку друкованих матеріалів. Подано аналіз різних видань, що з'явилися в часи самостійної України (1918–1921) та німецької окупації, а також за кордоном (у тому числі спогади та мемуари українських в'язнів). Окремо розглянуто советські видання 1918–1945 років. Показано, як поступово було загальмовано археологію, історію України, разом з генетикою, кібернетикою та іншими напрямками науки.

У підрозділі «Історіографія мистецтвознавства» визначено лінію спадкоємності, починаючи з часів переднаукових – Печерського патерика, праць з краєзнавства, естетики та ін. (XVIII–XIX ст.), аж до кінця XIX – першої половини XX ст., коли українське мистецтвознавство сформувалося як напрям науки.

Водночас викликає сумнів наведене автором твердження А. Чернишова про те, що мати Лесі Українки – Олена Пчілка створила саме слово «мистецтво» (с. 122). У Словнику Б. Грінченка наведено слово «Мистецтво» [7, II, с. 428] з посиланням: «О. 1862. I. 66», що розшифровується як «Основа – южно-русский литературно-ученый вестник. С.Пб., 1861–1862» [7, I, с. XXXIX]. Отже, О. Пчілка (1849–1930) не могла бути творцем цього терміна навіть за віком; хоча, можливо, вона однією з перших почала широко його вживати.

РЕЦЕНЗІЇ

Цінним внеском С. Білоконя до історії є складені ним списки українських мистецтвознавців періоду 1920–1930-х років (с. 122, 123, 130). Автор показує, як поступово й планомірно винищувалася плеяда українських науковців та їхні праці, уже надруковані та підготовлені до друку (наприклад, збірник до ювілею Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка 1930 р., рукопис якого втрачений). З ряду цитат випливає, що Ленін не любив увесь старий світ, а з висловлювань більшовицьких функціонерів про «архивное гробокопательство» та ін., наведених автором, стають зрозумілими мотиви ліквідації національних історичних наук, зокрема, історії України, і те, скільки тем перебувало аж до часів перебудови табутованими. Показано також, як у повоєнний період розвивався новий етап терору проти національно налаштованих науковців.

Наводяться детальні відомості про неоднозначну постать компартійного і державного діяча А. Хвилі, його антиукраїнську діяльність, які не згадуються у недавніх публікаціях про нього інших авторів (с. 136–139).

С. Білокінь аналізує «Матеріали до словника мистецтвознавців УРСР», упорядковані 1970 року Т. Радзієвською (ІМФЕ), а також бібліографію українського мистецтвознавства, упорядковану Н. Дубіною, що мала вийти у світ 1971 року, однак не була опублікована.

Серед праць, що так і не були написані, однак планувалися до видання у 1930–1931 роках, автор називає шеститомне видання «Українське мистецтво» (матеріали до історії). У додатках до розділу подано його план з прізвищами авторів, яким було доручено написання цього збірника, а також списки літератури для аспірантів кафедри мистецтвознавства (1925–1930 рр.).

На початку третього розділу «Паралельна історія УСРР-УРСР. Большевизм і українська культурна спадщина» ідеться про руйнування гробниць королів Франції у Сен-Дені 1793 року (с. 173–175). Ця паралель дозволяє краще збагнути багато чого в советській історії ХХ ст., зокрема механізм нищення пам'яток минувшини під час рево-

люції, варварське й цинічне поводження зі святинами, які є уособленням історії.

Наступний підрозділ – «Передчуття біди» – про збирацьку діяльність подружжя Богдана та Варвари Ханенків, пов'язаний з попереднім. Автор стверджує, що предмети для колекціонування відбиралися ними передусім ті, що були створені перед французькою революцією 1789–1794 років (с. 184). Можливо, це так, хоча сам Б. Ханенко вказував на ряд придбаних ним з дружиною творів живопису ХІХ ст., у тому числі й сучасних майстрів [10, с. 27, 31, 65].

Перераховуючи напрямки збирацької діяльності подружжя, С. Білокінь доводить, що Ханенки збирали пам'ятки, пов'язані з давньою історією України. Можна також згадати ряд українських ікон ХVІІ ст., придбаних Б. Ханенком [10, с. 53, 70], а також російські ікони ХV–ХVІІ ст., зібрані переважно Варварою Николівною (з 64 ікон у Київському музеї російського мистецтва нині перебуває 16, решта втрачені) [6, с. 50–51].

У дослідженні неодноразово наголошується на цінності рукопису «Записок» Богдана Івановича, який зберігається в Музеї Ханенків²; ретельно аналізується механізм руйнації зібрання старожитностей та бібліотеки Ханенків.

Далі наводиться детальна історіографія нищення більшовиками української культурної спадщини. У цьому контексті значну увагу приділено музеєві-архіву переходнової доби, що працював у Києві під час окупації (26 березня – 1 листопада 1942 р.), наведено перелік численних видань з дослідження його діяльності, які побачили світ на Заході, а також в Україні під час перебудови.

У зв'язку з ленінським «червоним терором» та муравйовщиною на основі спогадів очевидців розглянуто психологію катів і вбивць. С. Білокінь реконструює механізм голодомору, наводить цинічні телеграми Леніна з вимогою вивезення хліба з України у 1921–1922 роках. Наголошується на тісному зв'язку між політикою советського уряду, що призвела до голодомору, та пограбуванням церковних цінностей і музей-

них зібрань. Героїчними здаються спроби музейників (Ф. Ернста, Д. Щербаківського, Ф. Шміта, М. Макаренка та ін.) опиратися цій страшній безглуздій машині (с. 241–253 і далі).

Так само автор подає історію утвердження «соцреалізму» як творчого методу мистців советської держави у тісному зв'язку з політикою геноциду початку 1930-х років. Показано, у яких ідеологічних лещатах опинилися тогочасні художники, проаналізовано тематику виставок та плакату. Жахливі сцени голодомору протиставлено «примусово оптимістичним» живописним творам. Зроблено висновки про те, що соціалістичний реалізм став ідеологічним засобом, який ламав індивідуальність митців, а з іншого боку – примушував людей повірити у відсутність голоду в Україні. Наводяться дані про фізичне й моральне знищення художників (М. Бойчука та його учнів, символіста Ю. Михайліва та ін.).

У підрозділі, присвяченому Голодомору 1932–1933 років та діяльності «Торгсину», подано відомості про систему магазинів, скупок та контор, що діяли упродовж 1920–1930-х років. Виявляється, що під час Голодомору селян, які здавали золоті вироби, аби купити за них хліб, відразу арештовували: викачка з селян хліба й золота відбувалася одночасно.

У підрозділі «Грабування музеїв. Діяльність Госторгу» наведено вражаюче за своїм цинізмом висловлювання художника П. Мітурича за 1919 рік: «Охрана старины, реликвий предков и есть охрана капитала, а эти бриллианты, рембрандты, рафаэли, гобеллены и исторической редкости марки и есть тот самый капитал, концентрирующий в себе колоссальную энергию масс пролетариата <...> зачем нам собирать и хранить метеоры прошлого, если у нас их столько же в будущем» (с. 284).

Висвітлюється мародерська кампанія вилучення церковних цінностей, розпочата 1921 року. Докладно описано історію продажу за кордон твору Лукаса Кранаха Старшого «Адам і Єва» (1562 р.), який було знайдено у Києві в Троїцькій церкві 1929 року (та, додамо, відреставрований

Т. Децем). На с. 323–365 подано біографію С. Глеваського-Гольдфарба та його свідчення про пограбування музеїв.

У книжці наведено факти про нетривалу діяльність у Києві видатного російського мистецтвознавця М. Сичова, який намагався допомогти оборонити від вилучення Госторгом відібрані для продажу музейні експонати, зокрема гобелену з Музею мистецтв. Водночас біографічні відомості про нього (с. 304) потребують уточнення. Так, на посаду директора Російського музею М. Сичова було призначено 6 травня 1921 року, з 1926 року він став завідувачем відділення давньоруського мистецтва; був членом Російської академії історії матеріальної культури (з 1926 р. – Державна академія історії матеріальної культури) та співробітником Інституту археологічної технології (з 1931 р. – Інститут історичної технології). З 1944 року, переїхавши до м. Володимира, постійно співробітничав з Державними центральними художніми реставраційними майстернями у Москві (нині – ВХНРЦ ім. І. Грабаря), з 1945 по 1948 рік (до свого третього арешту) був завідувачем відділу давньоруського живопису. Після звільнення продовжував співробітництво з майстернями, однак у штаті не перебував [1, с. 40–41; 3, с. 144, 155, 181; 4, с. 22; 8, с. 359–360].

Стосовно Трипільського (с. 346, 946), реставратора відділу кераміки Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка та Всеукраїнської художньо-реставраційної репродукційної майстерні (1927–1933), зазначимо, що в паперах цих закладів (ЦДАВО України) натрапляємо лише на його прізвище, і тільки в єдиному відомому нам джерелі згадано, що його звали Давид Мойсейович, а не Володимир Іванович [9, ч. II, с. 175]³.

У підрозділі «Грабування бібліотек. “Международная книга”» гнітюче враження справляє самий лише перелік назв 78 випусків Антикварного каталогу «Міжнародної книги», призначених для продажу за кордон. Автор рецензованої праці продовжує тему, що проходить через усю монографію – втрачені видання, українські або присвячені Україні.

РЕЦЕНЗІЇ

Руйнація пам'яток архітектури й усієї культурної спадщини пов'язується С. Білоконем з надзавданням більшовиків – зміною ментальності всього населення, формуванням так званого єдиного советського народу (с. 391). Наводиться цитата з висловлювань археолога М. Міллера: «Большевики всіма засобами нищили всі пам'ятки давньої архітектури та культури, бо ці пам'ятки демонстрували молодим поколінням стару високу українську культуру. У порівнянні з ним советське будівництво та культура робили жалюгідне враження» (с. 408).

У підрозділі «Ф. Ернст про гетьмана Мазепу як центральну постать старої України» наведено цитати з праць Ф. Ернста й М. Голубця (с. 391–396) стосовно культурної ситуації в Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст., а також цікаві висновки ряду вчених щодо історії зведення та пізніших перебудов «будинку Мазепи» у Чернігові (с. 400–404).

До цінних відомостей про С. Аршеневського (с. 396) хочеться додати, що у 1924–1927 роках він виконував фотографії також і для Реставраційної майстерні ВМГ [5, с. 164].

Подано відомості про розгром проекту УАН – «Біографічного словника діячів українського народу й української землі», який не встигли видати, і жодного сигнального примірника його досі не знайдено (с. 396–399).

У підрозділі «Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва» С. Білокінь наголошує на тому, що дослідники не пов'язують безпосередньо перебіг руйнацій визначних пам'яток архітектури з репресіями та голодомором. У зв'язку з темою «Нищення предметів культури» наведено різочі факти спалення сотень ікон лише в одному селі (с. 419–420). Детально викладено історію Межигірського монастиря та пограбування й руйнації його у 1920-х – на початку 1930-х років (с. 421–444).

Підрозділ «Нищення музейних сховищ. Ліквідація музейників» містить величезну кількість фактів та історіографію питання. Автор уперше 2003 року порівняв динаміку руйнування архітектурних пам'яток Києва

з перебігом масових репресій. У 1917–1921 роках на чолі українських музеїв були видатні вчені, й цю ситуацію було змінено 1925 року, коли їх почали замінювати малоосвіченими партійними діячами. Проаналізовано виступи у пресі радянських функціонерів, зокрема Є. Холостенка; від самого лише переліку назв їхніх газетних публікацій стає моторошно: «Кладовище історичних цінностей», «Музейні звалища», «Против возродителей и реставраторов». Прослідковано хід репресій у багатьох українських музеях – Києва та інших міст (с. 447–494).

Значну увагу приділено цензурі, зокрема, українських видань; наведено факти про заборону й нищення видань та архівів (с. 497–571). Автор піднімає важливе питання підвалин джерелознавства, самого пізнавального процесу й практики обов'язкових посилань на джерела (с. 534).

Четвертий розділ монографії «Справа "Спілки визволення України" й перспективи її дальшого вивчення» є продовженням попередніх праць С. Білоконя, посилання на які наведено. Попри досить значну за обсягом історіографію, автор вважає, що «говорити про цю справу як про достатньо вивчену наукову проблему ще зарано»; аналізує оцінки справи СБУ в різні часи й з різних ідеологічних позицій, а наприкінці наводить перелік документів, що зберігаються в нього (с. 619–620), і деякі з них публікує у додатку.

На сторінках п'ятого розділу «Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено» продовжено тему загибелі книгозбірень, зокрема праць з україністики, які нині стали раритетами; розглядається саме поняття раритету (с. 631). Учений наголошує на тому, що у випадку україністики ці джерела не менш цінні, ніж архівні, зважаючи на їх вилучення й нищення протягом советського періоду. Значну цінність становить наведений автором перелік списків книжок, які підлягали вилученню; реєстраційні покажчики ВУАН – УАН – АН УСРР / УРСР; видавничі анонси ВУАН, а також лист до нього Ф. Максименка 1974 року стосовно українських книжкових раритетів (с. 644–646).

У наступних підрозділах подано огляд книжок, що не були видані свого часу, але побачили світ у 1990–2000-х роках (с. 647, 729–732), і великий перелік тих, які донині лишаються не виданими (с. 648–683, 733–795) – трагічна історія безприкладних втрат нашої науки!

Привертає увагу цікава й нова тема – зіставлення розбіжностей у двох різних примірниках одного й того самого видання «Каталогу картин Музею Мистецтв ВУАН» С. Гілярова 1931 року (Передмова, Зауваження) (с. 684–722). Правка була внесена внаслідок втручання цензури. Аналогічним прикладом є наведені на с. 723–726 два варіанти передмов до «Записок ВУАК 1930 р.». С. Білокінь вказує на той факт, що досі поекземплярне студювання окремих видань застосовувалося лише до стародруків, однак на часі, очевидно, подібні студювання стосовно друкованих видань і ХХ ст., що й було ним уперше здійснено.

У шостому розділі «Биківня і Вінниця в історіографії терору» наведено детальну історіографію розстрілів населення України, проваджуваних НКВС у передвоєнні роки; висвітлено намагання советської влади замовчувати ці події або дезінформувати населення. Автор наголошує на проблемі закритої інформації, – це й досі не дає можливості встановити істину з цілого ряду питань. Наймовірним з погляду здорового глузду також є те, що досі не проведено повної реабілітації всіх розстріляних.

Скорочення в кінці книжки (с. 878–897) стосуються ряду цитованих видань. Утім, варто було б додати ще й список скорочень – аббревіатур (назв організацій тощо).

Ілюстрації, наведені в монографії С. Білоконя (с. 899–970), дуже різноманітні за характером – фото зруйнованих архітектурних пам'яток, інтер'єри музеїв, портрети репресованих діячів культури (осібні й групові), фото документів, репродукції кількох творів Ю. Павловича, а також по одному твору Г. Нарбута, Б. Пилипенка (автопортрет), В. Зарецького. Багато з них є унікальними. Деякі з уміщених ілюстрацій мають коментар, у випадку Ф. Ернста – розгорнутий (на дві сторінки, с. 932–933).

У коментарі до ілюстрації 1 церкву Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі помилково в дужках названо Десятинною церквою. З коментарем до ілюстрації 51 можна посперечатися: йдеться про дві різні системи побудови музейної експозиції, не пов'язані напряму з кількістю творів у музейному зібранні.

Завершує видання іменний покажчик (упоряд. В. Кавунник, с. 971–1066).

До певних недоліків книжки можна віднести повторення одних і тих самих текстових блоків у різних розділах. Бажано було б ввести єдиний принцип розташування біографічних довідок: переважно вони вміщені у примітках, але подекуди – в основному тексті. Не обійшлося без друкарських помилок, найсуттєвіші з яких: на с. 131 «Музей українського музею» (замість «мистецтва»); на с. 176 «три струсових пера» (замість «страусових»); назва «Документ третій <...>» помилково надрукована на с. 238 (сам документ розміщений на с. 240); на с. 284 у примітці³⁴⁸ вказано 1999 рік замість 1919.

Є суттєві зауваження до верстальників: при тому, що зовнішні поля на сторінках дуже широкі, шрифт основного тексту, а особливо приміток, занадто дрібний і читається важко. Хотілося б знати, який саме твір і якого автора було використано дизайнером при розробці суперобкладинки.

Проте, звичайно, зазначені недоліки аж ніяк не применшують вагомості цього видання.

Примітки

¹ Показово, що в тому ж 2009 році, яким датований I розділ «Масового терору», І. Малкович видав двотомник [2], де вміщено переклади М. Рильського та М. Зерова. Сподіваємося, колись побачать світ також інші, згадані С. Білоконем, українські переклади М. Гоголя.

² «Записки» Б. Ханенка підготовлені до друку 2008 року, якраз у часи написання цього розділу, а видані 2009 року [10].

³ З іншого боку, як вважає С. Білокінь, Р. Денбська, друга дружина П. Курінного, яка розшифрувала зображених на фото 50 (с. 946), працювала секретаркою ВМГ, а тому мала знати Трипільського не гірше за Н. Полонську-Василенко. На думку С. Білоконя, Трипільський міг охреститися й змінити своє ім'я.

РЕЦЕНЗІЇ

Література

1. Васильева Р. В., Длужневская Г. В. Работы по охране памятников в РАИМК–ГАИМК (1918–1941 гг.) / Р. В. Васильева, Г. В. Длужневская // Художественное наследие. Хранение. Исследование. Реставрация. – М. : РИО Гос.НИИР, 1994. – Вып. 15. – С. 35–46.
2. Гоголь М. В. Найкращі українські переклади : у 2 т. / Микола Гоголь / за ред. І. Малковича. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009.
3. Горелова С. И. История реставрационных мастерских Государственного Русского музея (1917–1941 гг.) / С. И. Горелова // Художественное наследие. Хранение. Исследование. Реставрация. – М. : ВНИИР, 1979. – Вып. 5 (35). – С. 139–182.
4. Жукова Н. Н. Деятельность Института археологической (исторической) технологии в 1919–1937 гг. / Н. Н. Жукова // Художественное наследие. Хранение. Исследование. Реставрация. – М. : РИО Гос.НИИР, 1994. – Вып. 15. – С. 15–34.
5. Курінний П. П. Три роки праці Реставраційної майстерні Лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924–1927) / Петро Курінний // Український музей. – К., 1927. – Зб. І. – С. 159–168.
6. Левченко С. Из истории формирования коллекции древнерусского искусства семьи Ханенко / Сергей Левченко // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – К. : Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, 2005. – Вип. 7. – С. 50–59.
7. Словарь української мови / зібрала редакція журналу «Киевская старина» / упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907. – Т. І. – 494 с.; 1908. – Т. ІІ. – 573 с. – (Репринтне видання. – К. : Видавництво АН УРСР, 1958).
8. Отечественная реставрация в именах. 1918–1991 гг. Вып. І. Московские реставраторы и научные сотрудники, работавшие в области сохранения культурного наследия. Библиографический справочник / авторы-сост. О. Л. Фирсова, Л. В. Шестопалова /

О. Л. Фирсова, Л. В. Шестопалова. – М. : Индрик, 2010. – 479 с.

9. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (Нарис історії) / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – Ч. 1–2. – 414 с. – (Репринтне відтворення з видання: Мюнхен, 1955–1958).

10. Ханенко Б. І. Спогади колекціонера / Богдан Ханенко / автори-упоряд. Н. І. Корнієнко, О. В. Живкова, Т. М. Михайлова / під заг. ред. В. І. Виноградової. – К. : Дзеркало світу, 2009. – 160 с.

Список скорочень

- ВМГ – Всеукраїнський музейний городок
ВНИИР – Всесоюзный научно-исследовательский институт реставрации (Москва)
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВХНРЦ – Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И. Э. Грабаря (Москва)
ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры (Ленинград)
Гос.НИИР – Государственный научно-исследовательский институт реставрации (Москва)
ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
НАНУ – Національна академія наук України
НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
РАИМК – Российская академия истории материальной культуры (Ленинград)
УАН – Українська академія наук
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Тетяна Тимченко